

ANDROJENLİK VE TRAVESTİZM/ TRANSVESTİZM BAĞLAMINDA TÜRK ŞAMANLIĞI

Prof. Dr. Fuzuli BAYAT

Öz: Geleneksel Sibirya Türk Şamanlığında adayın seçilmesi, şaman görevine çağrı, ruhların isteği üzerine gerçekleştirilir. Şaman görevine çağrının çeşitliliği içinde ruhların adayla karı-koca ilişkisi yaşaması yaygın bir hâldir. Şaman olma sürecinde ruhların adayla cinsi ilişkiye girmeleri hem Türk şaman efsane ve etnografik verilerinde hem de gayr-i Türk kavimlerde geniş bir şekilde yayılmıştır. Şaman, ruhların dünyasına girmek için karşı cinsin giysilerini giymekle, karşı cinsin tavırlarını takınmakla ritüel bir dönüşüm gerçekleştirmiş olur. Buna etnografik literatürde şaman travestizmi/transvestizmi denilir ki aslında transseksüellik ve androjenlik olgularını da kendi bünyesinde barındırır. Şaman inancında androjen yapılı şaman tanrıları ve şaman ruhları, adayın dönüşümünü sağlamakla yükümlüdürler. Erkek şaman, ruhlar dünyasına dâhil olmak ve kadın olarak tasarlanmış ruhları memnun etmek için kendini kadına dönüştürdüğü veya benzettiği gibi, kadın şaman da aynı şartlar dâhilinde erkeğe çevrilmiş olur. Şamanın ruhlarla evliliği (şamanın ruh eşi) de transvestizm olgusuna bağlanmaktadır. Şamanlıkta travestizm veya transvestizm geniş anlamda cinsiyet tabularını yıkan üçüncü cinsiyet temsilcilerini belirlemek için kullanılmıştır. Çünkü şaman travestizmi dışsal değil, içseldir ve daha çok metaforik anlam taşımaktadır.

Bu yazıda Sibirya ve Orta Asya Türk Şamanlığında travestizm - kadına benzerlik; transseksüellik - olağanüstü bir güce sahip şamanın fiziksel ve ruhsal değişiklikler geçirerek karşı cinsle dönüşmesi; androjenlik – üçüncü bir cinsin belirtileri bir arada holistik bir bakış açısıyla ele alınmış, meseleyle şamanın üçüncü cinsi simgelediği bağlamında bakılmıştır.

Anahtar Kelimeler: travestizm, transseksüellik, androjenlik, üçüncü cinsiyet, Şaman mitolojisi.

TURKISH SHAMANISM IN THE CONTEXT OF ANDROGENIC AND TRAVESTISM/TRANSVESTISM

Abstract: In traditional Siberian Turkish shamanism, the call for shaman duty is carried out at the request of the spirits during the selection process of the candidate. It is also common for spirits to have a husband-wife relationship with the candidate in the variety of invocations to shamanic mission. In the process of becoming a shaman, the sexual intercourse of spirits with the island has spread widely both in Turkish shaman legends and ethnographic materials and in non-Turkish tribes. The shaman performs a ritual transformation by wearing the clothes of the opposite sex and adopting the attitudes of the opposite sex to enter the world of the spirits. This is called shamanic transvestism in the ethnographic literature, which actually includes the

ORCID ID : 0000-0002-0811-5852

DOI : 10.31126/akrajournal.976412

Geliş tarihi : 31 Temmuz 2021 / Kabul tarihi: 01 Ekim 2021

*Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü Bölüm Başkanı.

phenomena of transsexuality and androgyny. Androgynous shaman gods and shamanic spirits are responsible for the transformation of the candidate. Just as the male shaman transforms himself into a woman in order to be included in the spirit world and to please the spirits who were conceived as females, so the female shaman becomes male. The shaman's marriage with spirits (shaman's soul mate) is also connected to the phenomenon of transvestism. In shamanism, transvestism or transvestism has been used broadly to designate third sex representatives who break gender taboos. Because shamanic transvestism is internal, not external, and has a more metaphorical meaning.

In this article, travestism in Siberian and Central Asian Turkish shamanism - similarity to women; transsexuality - a shaman with extraordinary power, undergoing physical and spiritual changes, turning into the opposite sex; androgyny – the signs of a third genus are considered together from a holistic point of view, and the issue is viewed in the context of the shaman representing the third genus.

Key Words: transvestism, transsexuality, androgyny, third gender, Şhamanic mythology.

1. Giriş

Kişinin bireysel cinsel yönelim ve davranışını tanımlamak ve onun biyolojik gerçekliğini belirlemek için kullanılan esas fenomenolojik anlayış cinsiyet terimidir. Eril ve dişil gibi zıt kutuplarda yer alan cinsiyet ayrıştırması ve bundan doğan tüm nitelikler ve zıtlıkları birleştirici işlevini yerine getiren androjen varlıklar hakkında Türk şaman metinleri yeterince bilgi sunmaktadır. Androjenlik, ikili karşı durmayı üçüncü bir ortak kesişenle ve kutuplaşmayı ortadan kaldırmakla ve birleştirmekle köprü işlevini yerine getirir. Bu arkaik sembol şamanik kültürlerde çok daha soyut bir şekilde işaretlenerek üçüncü cinsiyet anlayışını doğurmuştur. Şamanik kültür taşıyıcılarını androjen varlığın ontolojisinden çok onun gerçekliği ve holistik rolü ilgilendirir.

Tüm mitolojik sistemlerde başlangıç sadece kutsallığı ile değil, aynı zamanda mükemmelliği ile de dominanttır. Mükemmellik yalnız evren yapısının kusursuz olması, canlı varlıkların ve insanın saf olması ile ilgili değildir, aynı zamanda kutuplaşmanın olmadığı, zıtlıkların yaşanmadığı, karşıtların bir arada olduğu bir devredir. Tanrıların androjenliği, ilk yaratıkların biseksüelliği de bununla ilgilidir. Şaman mitolojisinde dünyanın güç dengesini ellerinde tutan tanrılar Kayrakan'dan südur yolu ile yaratılmışlardır. Aynı şekilde Ülgen ve Erlik'in birçok çocuğunun olmasına rağmen eşlerinden hiç bahsedilmemesi ve şamanların bu çocuklardan bahsederken Ülgen'den veya Erlik'ten "ayrıldıkları"nı söylemesi her hâlde daha yüksek dereceli demiurgların (şaman tamlamasına göre tanrıların) androjenliğinin veya üçüncü bir cinse aitliğinin dolaylı bir kanıtıdır.

Başlangıcın mükemmelliği ve kutsallığı ne yazık ki statiktir. Evrenin gelişiminde olduğu gibi toplumsal ilerleme, yüksek yaşam standartlarına ulaşmak, teknolojik çağa ayak basmak için zıtlıklar, çelişkiler, zorluklar şarttır. O nedenle mitolojik mantık başlangıcın mükemmelliğini her zaman bozmaya eği-

limlidir. Mitin mantığı ilk insanı biseksüel durumdan eril-dişil konuma geçirmekle türemeden üremeye, hazır olan nimetlerden kazanmaya doğru ilk adımı atmış olur. Somutlaştırmış olursak biseksüel, daha sonra transseksüel dönemin erotik bilinçsizliğinden, erkek-kadın ayrışımından sonraki dönemde akıl yürüten varlığa giden yol açılmış olur. İnsan statik bir yaşam geçirdiği cennetten çıkarılır, çünkü Türklerin cennetteki ilk atası Targın-nama (Töringey) Türk mitolojisine göre Ülgen, Targın-nama ismini verdiği dördüncü varlığın her tarafından iki kaburga alarak onları kadına çevirdi ve Targın-nama ile bu kadını evlendirdi (Вербицкий, 1893: 116) ve kadını yalnız yasak meyveyi yedikten sonra tanır. Cinselliğin ilk androjen varlık tarafından bilinmesi, insanlığın akıl merkezli düzene geçtiğinin kanıtıdır. Dünyanın tüm mitolojilerinde erkek-kadın cinselliğinin bilindiğine ve ayrışmanın farklı nedenlerine işaret eden mitler vardır. Coğrafi uzaklık, etnik özgünlük, yaşam farklılığı, inanç özelliği, androjen varlığın cinsiyet ayrışması sonucunda erkek ve kadın dikotomisi miti bağlamında benzerlik göstermesini, hatta aynı olmasını askıya almaz. Bunun tek sebebi bilginin vahid kaynaklı – teoinformatif karakterli – olması düşüncesine bağlıdır.

Mitolojiden farklı olarak tek tanrılı dinler tıpkı androjenlik olayına olumsuz baktıkları gibi travestilik olayına da olumlu yaklaşmamışlardır. Dinî inanca göre Tanrı, erkekleri ve kadınları birbirinden farklılar diye yaratmıştır. Cinslerin yaratıldıkları şahsına münhasır biçime itiraz olarak karşı cinsin özelliklerini benimsemeleri doğru olmamakla beraber aynı zamanda günah sayılmıştır. Kitab-ı Mukaddes bu konuda insanları uyararak “*Kadınlar erkek giysisi, erkekler de kadın giysisi giymesin. Tanrı'nız Rab bu gibi şeyleri yapanlardan tiksindir.*” (Yasanın Tekrarı 22/5), der. Kur'an-ı Kerim'de Hud, Hicr, Enbiya, Ankebut ve bazı surelerde hikâyesi verilen Lut kavminin eşcinsel bir sapıklık içinde olduklarını görürüz. Ayrıca konuyla ilgili İslam hukukunda birçok tespitler vardır ki bunlardan birçoğu Hz. Peygamber'in hadislerine dayanmaktadır. Nitekim Ebu Hureyre'ye göre: “*Rasûlullah aleyhissalatu ves-selam, erkeklere benzeyen kadına ve kadınlara benzeyen erkeğe lanet etti.*” Bilerek konuşmada, gülmede, hareket etmede, davranış biçiminde, giyimde, kuşamda erkek ve kadının birbirine benzemeye çalışması, lanete müstahak olacak davranışlardan sayılmıştır (Özay, 2019: 220).

Bu yazıda travestizm/transvestizm ve/veya transseksüellik olgusuna daha geniş anlam yüklenmiştir. Şöyle ki travestizm denildiği gibi sadece giyimdeki bir değişiklik değil, yaşam tarzı, alışkanlıklar ve insan ruhunda baş veren tüm değişiklikler dikkatte tutulmuştur. Zamanla travestik şaman, kadın şaman olmaktan zevk alır, tıpkı kadın şaman gibi kamlık yapar ve tüm erkeksi özelliklerini kaybeder. Travestik kadın şamanlar (az rastlansa da) da erkek özelliklerini dışsal olarak değil, içsel olarak yaşıyorlar. Sonunda şamanların karşı cins

özentisi transseksüellikle sonuçlanır ki, bu da gerçekte bir şamanın karşı cinsle dönüşümünden ziyade, bir metafizik yaşantı, ruhlar âleminin bir gereğidir. Özetle şaman kültüründe androjenlik, travestilik, transseksüellik her şeyden önce ritüel bir olgudur.

2. Şaman Mitolojisine Göre Androjenlik

Milattan önce varlığı bilinen androjenlik, androjen tanrılar, onlara hizmet eden androjen rahipler ezoterik bilgi de dâhil olmakla mitolojinin, tıbbın, psikolojinin, dinler tarihinin ve diğer disiplinlerin ortak konusu olmuştur. Androjen, eski Yunanca *anér, andr* (erkek) kelimesi ile *gynē* (kadın) sözcüğünün birleşmesinden oluşup “erkeğe benzeyen kadın, çift cinsiyetli” anlamına gelmektedir. Bu kavram birçok hâlde günümüzde travestik (kadına benzeme) terimi ile yer değiştirmiştir.

Latince bir kelime olan *travestizm* (trans- “karşı, üstü” ve *vestitus* “giyinmiş”, İngilizce “cross-dresser”) elbise değiştirme anlamına gelse de bu terimle birçok kültürde daha geniş kavramsal çerçeveye; dinî, geleneksel veya törensel anlam kastedilmiştir. Karşı cinsin kıyafetlerini alışkanlıkla ve gönüllü olarak giyen kişileri tanımlamak için kullanılan bu travesti grubunu M. Hirschfeld heteroseksüel, eşcinsel, biseksüel ve aseksüel yönelimli erkek ve kadınlardan oluştuğunu bildirir (Hirschfeld, 1991). Aslında transvestizm kültür tarihinde, teolojide ve modern dünyada daha çok transgender veya transseksüel anlamında kullanılır ki, bu terimler arasında belirli farklar vardır. Hem androjen hem de travestizm kavramı şaman kültüründe daha çok ortak cinsiyet özelliği taşımak anlamında, yani bir nevi androjen varlık anlamında kullanılmaktadır. Konuyu fazla uzatmadan androjenlik veya travestizm/transvestizm başlığı altında Türk Şamanlığı temelinde birbirinden farklı ancak birbirini tamamlayan üç olgunun araştırılacağını belirtmek gerekir:

1. Türk mitolojisinde rastlanan androjen yapıları varlıklar ve şamanlar.
2. Kadın elbiseleri giyerek, kadın gibi konuşarak kadınsı tavırlar sergileyerek kadın şamana benzeme.
3. Şamanlıkta geniş yayılan erkek şamanların cinsiyet değiştirerek kadına dönüşümü veya aksi bir olayı kavramsallaştıran transseksüellik.

Doğal olarak Türk Şamanlığına özgü olan kadınsı takımlarla, kadına dönüşme ve daha Eski Çağların androjen şamanları birbirinden farklı yapıya sahiptirler. Kadın kılığına girme, saçın kadın tarzında yapılması, kadınsı tavırlar sergilemek, cinsiyetini değiştirerek kadına dönüşen şamandan ve her ikisinin de doğuştan ortak cinsiyet belirtileri gösteren şamanlardan farklı bir boyuta ait olduğu görülmektedir. Nitekim kadına benzerlik bir ayrıcalıksa, olağanüstü bir güç edinmenin tek yolu erkek şamanın fiziksel ve ruhsal değişiklikler geçirerek

bir kadına dönüşmesi daha ektili bir deneyimdir. Her iki olgu aslında androjenlikle bağlantılıdır ve bu bağlantının ontolojisi kozmos-kaos, başlangıç-son, ışık-karanlık, eril-dişil gibi zıtlıklara dayanır.

Androjenlik eskiden bilinen bir gerçeklik olup genelde tanrılara atfedilmiştir. Nitekim androjen tanrılara Üst Paleolitik zamanlardan (MÖ 33000 ve MÖ 17000) beri tapınıldığı bilinmektedir. Bu ise toplumsal cinsiyet rolünün biyolojik cinsiyetle ilişkilendirilmeye başlandığı ve bir akrabalık toplumunun oluştuğu zamanlardan kalma bir kavramdır. Hermann Baumann, mitolojilerde yer alan iki cinsiyetli tanrılara ve güçlere tapınmanın var olduğu otuz yedi özel bölge belirlemiştir. Bu inançlar ve uygulamalar, Batı'daki Mezopotamya Yayalalarından Akdeniz, Avrupa ve Afrika çevresindeki topraklara ve Doğu'ya Endonezya, Güney Asya, Uzak Doğu, Avustralya, Okyanus, Kuzey Amerika ve Güney Amerika'ya kadar geniş bir alana yayılmıştır (Sabina, Erişim tarihi 21.10.2020). Kısaca bunların bazıları hakkında bilgi vermekte yarar vardır.

Sümer'de, çift cinsiyetli varlıklar doğrudan Tanrıça İnanna kültüyle ilişkiydi. Çift cinsiyetli erkekler “gala” olarak bilinen bir tür rahiplerdi. Mezopotamya'da Tanrıça İştâr'ın (İnanna'ya eşdeğer bir Tanrıça) da rahipleri arasında çift cinsiyetli insanlar vardı. Bu durumda galalar, kadın gibi giyinen ve Tanrı'nın şerefine dans eden erkeklerdi. Maya ve Aztek kültüründe de ikili cinsiyete sahip varlıklarla ilgili mitler mevcuttur. Antik Yunanistan'da Hermes'in ve Afrodit'in çocuğu Hermofreditus, Eski Mısır'da, İskandinav mitolojisinde bakire Tanrıça Freyr'in hizmetkârları da androjen yapıya sahiptirler. İrlanda mitolojisinden Cuchulain adlı yarı tanrı bir halk kahramanı da eşcinsel olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Çin, Japon mitlerinde de androjenlik olgusuyla karşılaşırız. Hinduizm'de farklı tanrıların ve tanrısal kahramanların androjen olduğunu görürüz Tek kelimeyle androjenlik dünyanın hemen hemen tüm halklarında görünen bir fenomendir. Türk şamanları, androjenlik olayına en iyi örnektir. M. Stutley'in de yazdığı gibi travestilik, yaratıcının biseksüel olarak kabul edilmesi durumunda da ortaya çıkar. Bu, biseksüelliğin sıradan bireylere göre ruhsal olarak üstün bir durum olarak görülmesine yol açabilecek bir kavramdır. Travestilik Kamçadka Aborjinleri, Asyalı Eskimoları, Koryaklar, Endonezyalılar, bazı Kızılderililer, Güney Amerika'da Araukanlılar ve Patagonyalılar arasında görülür (Stutley, 2003: 11).

Androjenliğin yaratılışın başlangıcına kadar götürülmesi her ne kadar meseleye diakronik yaklaşma olsa da cinsiyet rolleri bağlamında eril-dişil olarak ayrıştırılan tüm zıtlıkları bir araya getirmesi açısından son derece önemli bir olgudur. Androjenliği kaosla ilişkilendirmek, ataerkil bir düzenin gelmesiyle kozmosu kaostan çıkararak erik tanrıların aktiviteleri sonucunda var olan androjen varlıkların yok edildiği savı tahminlere dayanır ve dolayısıyla var olduğu kuşku doğuran anaerkil ve ataerkil yapıları bir mit dünyasına indirgenir.

Lewis Henry Morgan (1818-1881), Johann Jakob Bachofen (1815-1887) ve Joseph-François Lafitau (1681-1746) gibi araştırmacılar tarafından ortaya atılan bu kavramla androjenliği ve buna mukabil travestizmi ve buradan yola çıkarak şamanlığın kökenini izah etmek ihtiyatla yanaşılacak konulardır. Nitekim Türk Şamanlığında eril varlık olarak düşünülen Ülgen, birçok durumda Enem Ülgen olarak da adlandırılır. Özellikle Teleütlerin şaman dualarında Bay Ülgen, Ülgen Ene Yayıçi (Yaratıcı Ülgen Ana) olarak bilinir (Потапов, 1991: 263). Aynı zamanda *Bulagat ve Ehirit Buryatlarının inancına göre yerin ejini (sahibi) Ülgen Ehe (Ülgen Ana) veya Ülgen Teedey (Ülgen Nine) dir. Buryatlaşmış Baykal Tunguzlarında da yerin hakimi Ülgen Ana'dır ve ona kurban olarak gök teke sunulur* (Михайлов, 1987, 10). Bu durumu anaerkillikten ataerkilliğe geçit gibi yok, androjenlikle izah etmek mümkündür. Anaerkillik veya ataerkillik yapılı egemenlik sorununa (sosyal yapı, idari güç) dokunmadan androjenliğin diffüz düşünceden önceki çağın inanç dünyasının mahsulü olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim anaerkillik, aynı zamanda ataerkillik de sosyal alanda dikotomik yapılı düzenin varlığını kanıtlayan kavramlardır.

Sibirya Türk ve gayri-Türk göçebe toplumları için, androjenlik veya cinsel farklılık, genellikle şamanın toplumsal statüsünü, toplum üzerindeki gücünü ve kavrayışını güçlendirir ve meşrulaştırır. O nedenle androjenlik, travestilik ve transseksüellik metaforik anlamlıdır ve tüm taraflarıyla ritüelistik bir olgudur. Burada önemli olan ruhlar tarafından seçilen adayın ruhları yanına alarak insanlık için çalışabilmesini bir nedene bağlanmasıdır. Şamanların kültürel olarak toplumca belirlenmiş normlardan ve kimliklerden kopma eğilimini gösteren en önemli olgulardan birincisi androjenlik, cinsiyet ve cinsel değişkenlik yelpazesidir.

Drahma Ansiklopedisi'ne göre androjenlik okültizmde, mistisizmde, teozofide, tantrizmde, taoizmde, simyada ve diğer çeşitli inanış ve mitolojilerde sözü edilen, çift cinsiyetli - hem erkek hem dişi cinsel organına sahip varlıktır. Androjenlik bütün bu inanışlarda ya düalitenin tek olduğu ilk hâli, Âdem ve Havva olarak ikiye ayrılmadan önceki saflık hâlini ya da düalitenin tek olacağı gelecekteki ikilik ve zıtlık âleminin aşıldığı mükemmellik ve bütünlük hâlini belirtmek üzere ifade edilmiştir. Ezoterik bilgilere göre androjen varlık bu inanışlarda iki hakikatin sembolize edilmiş hâlidir:

1. Müspet ve menfi zıtlığının bulunduğu düalite âleminde, yani fizik plandaki dünyalarda bedenlenmemiş olduğu için saf olmakla birlikte, uygulanmış bilgiye sahip olmayan varlığın durumu. Androjen varlığın dişil ve eril olarak ikiye ayrılması ise varlığın ruhsal tekâmül deneyimlerinde bulunmak üzere düalitenin, yani menfi ve müspet zıtlığının bulunduğu fizik dünyalarda enkarne

olmasını gösterir ki bu kimi inanışlarda birin ikiyi doğurması ya da “cennetten kovulma” olarak da sembolize edilmektedir.

2. Varlığın reenkarnasyonları sonucunda belirli bir tekâmül düzeyinden sonra, düalitenin, yani menfi-müspet zıtlığının bulunduğu dünyalarda reenkarne olmaya ihtiyacı kalmayan varlığın bulunduğu spiritüel aşamayı ifade eder (Alparslan, Erişim tarihi 01.04.2021).

E. Carpenter, androjenliği daha çok ara cinsiyet tarzında adlandırır ve bunu geçiş dönemi olarak belirtir. Onun fikrince Bering Boğazı, Kamaçatka, Sibiry Çukçileri, Aliets, Inuits ve Kodiak adalılarındaki androjenler (eşcinseller) şamanların yönetimi ve liderliği altında gelişmiştir (Carpenter, 1908). Bu eşsiz kabile üyeleri genellikle şamanların çırakları oldukları gibi, bazen de kendileri şaman olurlar. Bunun için onların doğuştan yetenekleri olduğu düşünülür.

Ancak derinlemesine bir incelemeyle androjenliğin holistik (bütüncül) yapısı, doğal dengeleri gözetmek üzerine kurulu olduğundan bu kavramı anaerkil bir düzene hapsedmenin doğru olmadığını gösterir. Şamanlık her ne kadar kadının başlangıca atıf yapsa da kadın şamanların daha güçlü olduğunu efsane ve memoralarla ispata çalışsa da, yine avcılığın revaçta olduğu, yani erkek egemenliğinin olduğu zamanlarda gelişmiştir. Her hâlde ilk dönemlerde mitolojik olarak kadınlara büyük bir güç atfedilmiştir. Nitekim Aborjin Sibiry’da kadınların konumunun çok daha üstün olduğu anlaşılıyor. Bu durum, Vedizm’de, erken Hinduizm’de, Budizm’de ve ayrıca Hristiyanlıkta da aynıdır. XIX. yüzyılda Şamanizm gerilediğinde, şamanlar yeteneklerini esas olarak halk hekimliğinde kullanarak ve klanların günlük sorunlarını çözerek daha pratik işlerle uğraşmaya başladılar (Stutley, 2003: 13).

O nedenle de şamanlığın ortaya çıkışını Paleolitik (Üst Paleolitik) Çağ’a, yani avcı ve toplayıcı toplumların ortaya çıktığı ve ataerkil aile yapısının olduğu zamana ait olduğu söylenir. Ancak travestik şaman tipleri ve androjen şaman tanrıları hakkında efsanelerin yazıya alındığı dönem, toplumda erkek ve de kadın egemenliğinin olmadığı bir çağda ortaya çıkmıştır. Daha doğru bir ifadeyle, eski Türk toplumunda cinsiyetler arası egemenlik sorunu olmadığından kadın her zaman kendi konumunu (en azından Sibiry Türklerinde) korumuştur. Yine de zamanla toplumda erkek şamanların etkin rolü öne çıkmıştır. Buna rağmen tarvestizm veya transvestizm olayı Türk ve gayri-Türk Sibiry kavimlerinde yaygın olmuştur. Bu ise travestizm olayının toplumsal yapıyla bağlantılı olsa da şaman ezoterizminde şamanlığı farklı bir boyuta taşımak eğiliminin bir sonucu olduğu kanaatine götürür.

Şamanik toplumlarda ortak cinsiyet blokunda duran şamanların, uygulama ve ritüellerin merkezi figürü rolünde olduğunu görüyoruz. Solmakta olan veya solmuş şaman kültürlerinde biseksüellik kendisini daha çok efsane ve memoralarda koruyabilmiştir. Görünen o ki androjen şaman kültürü, bilinçli olarak

şaman fenomenolojisinin merkezine taşınmış ve mitler, ritüeller aracılığıyla bilinçle bilinçaltı arasında aracılık görevini üstlenmiştir. “*Bu biseksüellik, ritüel ve esrime içinde yaşanır; din dışı insan durumunu aşmak için vazgeçilmez bir koşul olarak kabul edilir.*” (Sabina, Erişim tarihi 21.10.2020).

Geniş manada biseksüellik ve travestizm olayını doğuran bir diğer etmen de şamanın kutsal evliliği hakkında yaygın mitler olmuştur. Bu da kendiliğinden diğer karşıt ilkelerin (transseksüellik-kadına dönüşme, travestizm- kadın elbiseleri giymekle kadın olmak isteği) kutsal kılınmasına neden olmuştur.

Şamanik toplumların dinî kavramlarında, yüce tanrılar eril ve dişil ilkelerin bir kombinasyonu, yani androjen yapıldırlar. Bu ontoloji varsayım bizleri çevreleyen dünyadaki ve sosyal yapıdaki düalist bölünmenin başlangıçtan var olduğunu kanıtlıyor. Nitekim tek vücutta var olsalar da biseksüel veya androjen bir yapıya sahip tanrılar, demiurglar, nihayetinde ikili bir birleşmedir. Erkek şaman-kadın şaman ayrımı belirgin farklılaşma gösterse de başlangıçtaki her şeyi kapsayan kutsal ikili karşıtların kaynaşmasının bölünmesi, parçalanması sonucu ortaya çıkmıştır.

3. Sibirya Türk ve Gayri-Türk

Şamanlığında Transvestilikten Transseksüelliğe

Türk şamanları genelde doğa ile insan, görünmez dünyalarla gerçek âlem arasında ilişkiyi sağlayan kült icraatçısıdır. Onun gökle-yer, metafizik âlemlereel dünya, toplumla-doğa, hayvanla-insan, dişille-eril arasında köprü oluşturduğu bilinen bir gerçektir. Bu kadar karmaşık yapıli kavramsal dünyaları birleştiren birisinin erkek veya kadın olmasının dışında üçüncü bir cinsiyetin temsilcisi olduğu da düşünülür. Özellikle erkek-dişi dünyalar arası geçidi sağlayan ortak cinsiyetli bir şamanın rolünün hem uzun bir tarihe hem de geniş bir coğrafi yayılıma sahip olması ilginçtir. “*Bunun nedeni şamanın anatomik cinsiyetleri ve cinsel uygulamaları ne olursa olsun, birden çok sosyal ve ruhsal cinsiyetin görevlerini cisimleştirmesi ve yerine getirmesi gibi görünüyor.*” (Purday, 2013: 19-20). Sibirya Türk şaman efsane ve memoratları en azından uzun bir zamandan beri şamanların ikinci veya üçüncü kez doğuşlarının yanı sıra, hem de başka bir cinsiyete özgü tavırlar sergilediklerini veya erkek şamanların da tıpkı kadın şamanlar gibi doğum yaptığını kanıtlamaktadır. Mesela bir erkek şaman olan Aadca Oyuna üçüncü defa Tunguzların içinde Kısıltay-Udagan adıyla, kadın şaman olarak doğmuştur. Hatta adayın parçalanması sırasında da transseksüellik görülmektedir. G. Ksenofontov’un derlemelerinde Güneş ve Ay Dağı’nda yeni soyulmuş huş ağacının üstünde ruhlar tarafından parçalanıp yenilen erkek aday, daha sonra tıpkı bir kadın gibi doğuş yapar (Ксенофонов, 1992: 66).

Ancak Şamanlık tarihinde transseksüelliğin travestizmden önce mi, yoksa sonra mı olduğu bilinmemektedir. Şaman efsane ve memoratlarına bakılırsa transseksüellik Türk Şamanlığında çok yaygın bir olgudur. Etnografik literatüre göre travestizm de Sibiry Türk ve gayri-Türk Şamanlığında yaygın bir olaydır. Efsane ve memoratlar şamanlığın geçirmiş olduğu uzun evreleri yansıttığı hâlde alan araştırmasına dayalı etnografik malzemeler son iki yüz yılın mahsulüdür. Konumuz birinciliğin hangisi olduğunu tespit etmek olmadığından transvestiz/travestizm olayının fiziksel cinsiyet bağlamında değil de daha çok şaman gizeminin önemli bir aşaması olduğu ve metafizik anlam içerdiği üzerinde durulacaktır. O nedenledir ki Şamanlıkta travestizm transseksüellikle bir arada, bazen de birinden diğerine geçit şeklinde anlaşılmaktadır.

Sayan-Altay ve Yakut şaman inancına göre en meşhur şamanlar cinsiyet fark etmeksizin otuz yaşında gebe kalırlar. Erkek şaman tıpkı bir kadın gibi doğum sancılarında sonra ormanda ıssız bir yerde doğurur. Şaman, birinci hamileliğinde, doğar doğmaz uçup giden karga veya gagar doğurur. Şaman, ikinci yıl balık doğurur. Bu da suya düşüp yüzer. Üçüncü yıl o ayı veya kurt doğurur. Öncekiler gibi üçüncü de doğar doğmaz şamanı terk eder ve ormana koşar. Şaman öldükten sonra onun birinci defasında doğurduğu kuş, hamile bir kadının vücuduna girer ve kadın, gelecek şamana gebe kalır. Uzun bir zamandan sonra ruh-kuş diğer bir kadının bedenine girmekle yeni bir şamanın dünyaya gelmesine vesile olur. Bu tekrar doğuş olayı üç defa devam eder (Попов, 1947: 292).

Sibiry Türk Şamanlığında travestizmle, özellikle de Yakutların Kara Şamanlarının cinsiyet değişmesiyle ciddi şekilde ilgilenen bilim adamı olmamıştır. A. Anohin'in, V. Troşçanskiy'in kitaplarında bu konuya değinilmişse de şamanın neden üçüncü bir cinsiyete aidiyeti veya şaman efsane ve memoratlarının da konu edindiği transseksüellik, ayrıca araştırma konusu olmamıştır. *Aslında şamanların cinsiyet değiştirmesi şaman statüsüne bağlı kodlardan biri olup homoseksüelizm ile hiçbir ilişkisi bulunmamaktadır. Şaman efsanelerinde erkek şamanların kadına dönüşmeleri ve kadın gibi doğurmaları gerçek gibi anlatılsa da, aslında bu olgu mistik bir anlam taşımaktadır. Bu mistik transseksüellik hem de transvestizm, kadın ile erkek dünyası arasındaki sınırların aşılması, metamorfik olarak şamanın kendini ruhların dünyasına geçürmesidir* (Bayat, 2006: 108-112).

Yakut Şamanlarının travestik durumuna, yukarıda da denildiği gibi V. Troşçanskiy de işaret etmiştir. Ancak bu konuya az da olsa değinen, genelde transvestizm konusuyla ilgili birkaç kitabın yazarı Harry Benjamin olmuştur. O Kuzeydoğu Asya Şamanlığında, özellikle Yakutlarda, kötü yeraltı ruhlarına kamlık yapan kara şamanların kadın davranışları sergilediğini, kadınsı süslemelerden yararlandığını yazarak şöyle der: Aborjin Sibiry'nın Yakutları arasında iki şaman kategorisi vardı, yaratıcıyı temsil eden "beyaz"ve yıkıcı güçle-

ri temsil eden “siyah”tı. İkincisi, kadın gibi davranma eğilimindeydi. Saçlar kadınlar gibi ortadan ikiye ayrılmıştı, göğüsleri temsil eden paltolarının üzerine demir halkalar takmışlardı ve biyolojik dişilerle birlikte yaşam alanlarında at postunun sağ tarafına yatmalarına izin verilmemişti (Benjamin, 1966: 101).

Sadece Türk şamanları değil, Kuzeydoğu Sibiryalı halklarından Çukçiler, Koryaklar, İtelmenler (Kamçatkahlılar), Eskimolar, Yukagirler, Nivkalar, Nentsler, Ulçiler vb. gibi halkların yaşadıkları sahalar ortak cinsiyetli şamanların uygulamalarının en iyi belgelendiği bölgedir. Giysileri, davranış biçimleri ile kadın görünümü alan şamanlar toplumda Vladimir Bogoraz’ın deyimle “yumuşak erkekler” (soft man) olarak bilinirler. Toplumda travestiler, karşı cinsin giysilerini kullanmaktan haz almaları veya kendi saplantılarını tatmin etmeleri, bu Şamanlıkta bir inanca, şaman varlığının gizemine bağlanmaktadır. Nitekim Bogoraz, “*Şamanlıkta Sapkınlık ve Dönüştürülmüş Şamanlar*” başlıklı yazısında gerçek “yumuşak adam”ın eril kimliğini kaybetmiş bir şaman olduğunu “insanların lütfunu kazanmaya çalıştığını ve “ruhların” yardımıyla kolayca cinsiyetini değiştirmede başarılı olduğunu açıklar. Hatta bu bilim adamı travestizmle bağlı çok sayıda örnekler verir ki bunlardan birinde o, cinsiyetini değiştirmiş Eçuk adlı bir şamanla Anyuya Nehri yakınlarındaki bir panayırda tanıştığını ve kırk yaşlarında, uzun boylu ve güçlü bir adam olan bu şamanın çok müstehcen davrandığını, kaba ve keskin bir şekilde konuştuğunu ve hami ruhunun yardımıyla kendi vücudundan iki erkek çocuk doğurabildiğini söyleyerek övündüğünü yazar (Boropaz, 1939: 134). Bu olayda travestizmin transseksüelliğe aktarıldığı görülmektedir.

Cinsel haz alma aslında şaman olmada ruhların seçtikleri adayla cinsi ilişkiye girmeleri inancıyla eş değerdir. Cinsel güdü olgusu Uzak Sibiryalı halkları arasında şamanik seçimde önemli etmen olsa da Türk Şamanlığı için tek seçim yolu değildir. Ruhlarla cinsi ilişkiye girmekle Şamanlık görevine çağrı olgusuna Sayan-Altay Türkleri, özellikle Teleütler ve Şorlar, Yakutlar, Buryatlar, Eskimolar, Amur Bölgesi halkları arasında rastgeliriz. Bu cinsel güdü, efsane ve memoralarda, şamanların kendilerinin verdiği bilgilere göre gerçek bir evlilik ritüelini yansıtmaktadır. Ancak cinsiyetini değiştirmiş erkek şamanın başka bir erkekle evlenmesi Türk kültüründe yaygın olmadığı için bu tip evliliğe Çukçilerde, Evenklerde, Yukagirlerde ve diğer Uzak Doğu halklarında rastgelinir. Biseksüellik aslında cinsel bir sapıklık olmayıp A. A. Znamenskinin de yazdığı gibi “*Sibiryalı kültürünün kendi dinamikleri ve şamanlığın ruh dünyasıyla olan ilişkileri çerçevesinde değerlendirilmelidir.*” (Znamenski, 2007: 98). Hem ilkel hem de daha uygar toplumlarda cinsiyet değiştirme, hastalıklı birinin sihirli tapınması veya cinsel sapıklıkları olmayıp ruhlar tarafından esinlenen erkek ve kadın şamanların başka bir boyuta geçişidir (Bayat, 2010: 49).

Travestizm her ne kadar toplumsal güçlükler ve baskılar sonucunda kadın aktivitelerini benimsemek olarak algılansa da, transseksüellik kadına dönüşüm olarak ele alınsa da bazı kadın şamanların da erkeğe benzedikleri veya erkeğe dönüşmeleri mümkündür. Bu tür şamanlara daha çok Koryaklar ve Çukçiler arasında rast gelinir. Vladimir Bogoraz, bunu Çukçilerden derlediği bir olayla açıklamaktadır. Konuyla ilgili olarak bu bilim adamı şöyle yazar: “*Bir kadının erkeğe dönüşmesi vakaları, “yumuşak erkeklerin” dönüşümünden bile daha dikkat çekicidir. Buna örnek olarak sadece iki veya üç vakanın ayrıntılarını topladım. Bu kadınlardan biri, üç genç çocuğu olan yaşlı bir dul idi. İlk başta her zamanki “ilhamı” aldı, ancak daha sonra “ruhlar” onu bir erkeğe dönüştürmek istedi. Sonra saçlarını kestirdi, erkek kıyafetleri giymeye başladı, erkeksi telaffuzu öğrendi ve kısa sürede bile mızrak tutmayı ve silah atmayı öğrendi. Sonunda evlenmek istedi ve genç bir kızı karısı olarak aldı.*” (Бого-раз, 1939: 134).

V. Bogoraz İngilizce yayımladığı, sonradan kendisinin Rusçaya tercüme ettiği “Çukçı” adlı ünlü yapıtında travestik şamanlar hakkında aşağıdakileri bilgileri verir: *Cinsel sapıklık, ister zihinsel ister fiziksel olsun, ilkel insanlar arasında, elbette, uygar insanlar arasında olduğu kadar sık görülür. Aynı bölgede yaşayan Ruslaşmış Yukagirlerden hiçbir farkı olmayan Aşağı Kolim’deki Rus yerleşimciler arasında sakallı ve erkek üreme organları olan yaşlı bir adama rastladım. Buna rağmen, tüm hayatını bir kadın olarak yaşadı. Kadın kıyafetleri giyer, kadın işleri yapar ve hatta sohbetlerde kadınsı bir cinsiyette kendinden bahsederdi. Komşular ona “Jupan” derlerdi. Bu ad, cinsiyet değiştirmiş bir kişinin yerel Rus adını temsil eder ve aynı zamanda dönüştürülmüş yerlilere de uygulanır* (Богораз, 1939: 134-135). Bogoraz’ın bilgilerinden anlaşıldığı gibi Yukagirler ve Koryaklar kadınsı tavırlar sergileyen şamanlarla, kadına dönüşmüş erkek şamanları aynı terimle ifade etmişlerdir.

Yukarıda da denildiği gibi şaman görevine çağrılmada ruhların seçtikleri adayla cinsi ilişkiye girmeleri göreve çağrılmanın ilk yıllarında baş verir. Ruhların genç adayı dönüştürmesi en korkunç ve tehlikeli dönem olarak nitelendirilir, çünkü isteği geri çevirmek ölümle sonuçlanır. Bogoraz şaman travestizminin ve transseksüelliğinin merhaleli bir şekilde gerçekleştiğini savunur. Onun tespitlerine göre cinsi değişiklik üç aşamada gerçekleşir:

A. Bu dönüşümün ilk aşamasında erkek sadece saçlarını örerken ve tararken bir kadını taklit etmeye başlar. Bu gelenek Çukçiler arasında yaygındır ve sadece “ruhların” emriyle şamanlar tarafından değil, aynı zamanda şamanların emriyle hasta insanlar tarafından da kullanılır. İkinci durumda, saç stilineki değişiklik, “ruhları” hastayı tanıyamamaları ve böylece onu serbest bırakmaları için aldatmayı amaçlar.

B. İkinci aşama, kadın kıyafetlerinin benimsenmesi ile karakterize edilir. Bu durum aynı zamanda hem şamanik hem de büyü-tıbbi amaçlar için uygulanmaktadır. İkinci aşama, tam bir cinsiyet değişikliğini içermez. Örneğin, kendisine şamanik bir güç atfeden Kımıgey, gençliğinde kadın kıyafetlerini giydi. Ancak benzer durumlar yaygın değildir, çünkü bir yandan diğer cinsiyetin elbisesini giymenin çok dikkat çekici olduğu, öte yandan bunun hâlâ cinsiyetin gerçek değişiminin sözde olduğudur.

C. Üçüncü aşamada, daha eksiksiz bir dönüşüm gerçekleşir. Dönüşümün içinden geçen genç bir erkek, cinsiyetinin tüm alışkanlıklarını ve becerilerini kaybeder ve kadın alışkanlıklarını ve eğilimlerini kazanır. Silahı, mızrağı, çobanın kemendini ve deniz avcısının zıpkınını bir yana bırakır, bunların yerine iğneyi ve deri kazıyıcıyı alır. “Ruhlar” ona bu konuda yardımcı olduğu için kadınsı becerilerde çok hızlı bir şekilde ustalaşır. Konuşma sırasında bile özel, feminen bir telaffuz benimser. Organizması da, dışarıdan olmasa da, en azından özellikleri bakımından kadınsı olur ve gücünde azalma başlar. Mücadelede erkeksi gücünü, koşma kolaylığını, dayanıklılığını kaybeder ve bir kadın gibi çaresiz kalır. Ruh ve karakteri bile değişir. Dönüştürülmüş kişi korkusuzluk, cesaret ve savaşçı ruhunu kaybeder ve yabancılardan korkmaya, bebekleri ve emzirilen çocukları sevmeye başlar. Kısacası erkeksi görünümünü korurken kadın olur (Боропаз, 1939: 131).

Ayrıca J. G.Frazer’in de kayettiği gibi, ritüel cinsiyet dönüşümü ve travestiliğin ortaya çıkmasına katkıda bulunan faktörlerin çokluğu dikkat çekmektedir. Frazer’in tespitine göre erkeklerle kadınlar arasında giysi değiştirmek karanlık ve kompleks bir problemdir. Onun fikrinde bu olayın yalnız bir sebebi olamaz. Bu türlü örneklerde mesela Kasis ve İsland örneklerinde erkekler kadın gibi giyinip yaşarlar. Bu tür olayın esas amacı dualarla ve hareketlerle daha çok erkekleri seçen kadın ruhları esinlendirmek içindir (Frazer, 1907: 433). Toplum, cinsiyetini değiştirmiş şamanlara her zaman korku ile yanaşmış, onlardan gelebilecek zararları önlemek için bu cinsel sapıklık hakkında konuşmamayı veya gizli konuşmayı yeğlemiştir. Sibiryaya Türk Şamanlığında şamanların, karşı cins ruhlarla ilişki yaşadığı yaygınsa da toplumda homoseksüellik olayına rastlanmamaktadır.

Bu konuyu Y. Z. Yörükan, farklı bir biçimde açıklamıştır: “*Türklerde ana diye çağrılan mabutlar daima esirgeyen ve yargılayan tanrılardır. Ata diye anılan ilâhlar, ekseriyetle çarpan ve korkutan tanrılardır. Bundan dolayı şamanların hâmî ruhları kadındır ve âyin esnasında kadın elbisesi giymelerinin sebebi de bu olsa gerektir.*” (Yörükan, 2005: 59). Ancak elde olan şaman efsaneleri hamî ruhların kadın olabildiği gibi erkek olduğunu da göstermektedir.

Seçilmişlik ideolojisinde şamana vergi veren ruhların onunla samimi ilişkiye girmesi, karı-koca alakasında olması, şamanı seçen ruhun, aynı zamanda şamanı cinsiyet değiştirmeye zorladığı düşüncesini de doğurmuştur. Bilim adamlarına göre dinî nedenlerle cinsiyetin dönüşümü kurumu sadece Sibiry halklarından Koryaklar ve Çukçiler arasında değil, aynı zamanda Sibiry Türk Şamanlığında, Yukagirlerde, Nentslerde ve diğerlerinde de biliniyor. Bu kurum hem Kuzey hem de Güney Amerika'daki Eskimolar arasında en azından özellikle travestilik biçiminde yaygındır. Buradan da travestizm kurumunun temelinde cinsel seçimin olduğunu görüyoruz. Doğal olarak bu seçimin kalıntısı kadın elbisesi giymek şeklinde korunmuştur. *“Bazı halklarda şamanlığın temelindeki cinsiyet değişimi, Koryak ve Çukçilerde büyük oranda kıyafet değişimine dönüşmüştür. Bu halklardaki bazı güçlü erkek şamanlar, kadın şamanların güçlü olduğu algısından hareketle gücüne güç katmak, toplumda saygın bir yer edinmek amacıyla kadın kıyafetleri giyerler, davranışlarında efeminen tutumlar geliştirirler.”* (Yolcu, 2012: 186).

Lev Şternberg'in derleyip araştırdığı Sibiry etnografik materyallerine göre, travestilik, sadece aynı cinsiyetin seçilmişliğine olan inançla ilişkili olmayıp aynı zamanda şamanın kişiliğini kaybettiğine ve ona sahip olan ruhun kişiliği hâline geldiğine inamla bağlantılıdır (Штернберг, 1936: 356). Özellikle Çukçi ve Koryak Şamanlığında buna örnekler bulmak mümkündür. O hâlde şamanı seçen ruh kadınsa, erkek şaman kadın kılığına girmek mecburiyetindedir. Şternberg hem de şaman görevine çağrılmada, adaya vergi vermekle onu şaman yapmaya zorlayan ruh arasındaki samimi ilişkiler, cinsel duygulara dayalı ilişkilerin ortaya çıktığını belirtir ve seçilmenin birincil amacının cinsel bir ilişki olduğu üzerinde durur. Yekûn olarak o bu tür seçilmişliğin yalnız Sibiry'da değil, diğer halkların şamanlığında ve hatta monoteist dinlerde de önemli rol oynadığını kaydeder (Штернберг, 1936: 143). Dolayısıyla Şternberg travestizmi ruhla şamanın cinsi ilişkisine bağlamış olur.

N. Dırenkova'nın derlediği materyallere dayanarak Lev Şternberg bir Şor efsanesinin kısaltılmış varyantını örnek olarak sunar: *“İnsan ırkından ilk şaman Kam Atıs'dır. Çok kıskanç bir kadın olan dünyevi karısına ek olarak, onun gök âleminde başka bir karısı da vardı-yeryüzünde dünyevi bir eşle olduğu gibi semada gizlice birlikte yaşadığı bir kadın ruhu. Bir keresinde sarhoşken, dünyevi karısının önünde kimsenin göremediği, görünmez bir karısı olduğunu ağzından kaçırdı. Karısı ona semavi eşini göstermesini istedi. Karısının dayakları ve çığlıkları karşısında duruş getiremeyen şaman, ilahi karısını çağırmak için şarkı-dualar söylemeye başladı. Uzun bir süre kamladı, sonunda davulu duvarın yanındaki bir yere koydu. Karısı bağırmağa başladı: “Diğer karın nerede? Her şey yalanmış, benden başka karın yok! Kam bu çıkışmalardan kı-*

rıldı: “Nasıl başka bir karım olmaz, görünmez mi?! O olmadan ne tür bir şaman olabilirim ki? Davula bak. Gördün mü? “Karısı, ihtiyatla, uzaktan bakmak yerine öfkeyle davulun kaysağından tuttu. Davuldan güneş gibi bir şey parladı ve oradan bir ses çınladı: “Kocanı kıskandın ...” ve başka bir şey söylemedi. Şamanın karısı hemen yere yıkılarak öldü. Karısını gömdükten sonra şaman, davulu alarak şarkı-dualar söylemeye başladı: “Döner miyim dönmez miyim bilmiyorum. Benden sonra gelen şamanlar bana gelsinler, nereye gitsem benim için araki serpsinler. Bu sözlerden sonra şaman, duman deliğinden dışarı uçtu ve gözden kayboldu. Uzun bir süre nerede olduğunu bilemediler, ancak şamanlar ona kamlık yapmaya ve içki serpmeye başladığında, o onlara görünerek dağlarda göksel karısıyla birlikte yaşadığını bildirdi.” (Штернберг, 1936: 153).

Ünlü Rus etnografı A. N. Maksimov, yirminci yüzyılın başında cinsiyetin dönüşümü hakkında genelleştirici bir makale yazdı ve ilk kez bu fenomenin incelenmesine etnografik bir yaklaşıma duyulan ihtiyaç sorusunu gündeme getirdi (Максимов, 1912: 1–19). Amerikan Kızılderililerinin hayatından cinsiyet değiştirme ile ilgili gerçekleri analiz eden A. N. Maksimov ayrıca, bu durumda, normdan basit bireysel sapmalarla değil, daha büyük bir şeyle, bir dereceye kadar gelenekler tarafından kutsanmış ve bazı yasal normlarla düzenlenmiş bir şeyle uğraştığımızı belirtti. XIX-XX. yüzyıllar Rus etnografalarının araştırma konusu Uzak Sibirya ve Amerikan Eskimoları olmuştur. Onlar bazı kıyaslamalar zamanı Türk Şamanlığına da başvurmuşlardır. Ne yazık ki travestizm konusunun var olduğu Türk Şamanlığı, XX. yüzyılın 80’li yıllarına kadar dikkatten uzak kalmıştır.

Cinsiyetin dönüşümü Asya halklarından Endonezya kabileleri arasında da geniş bir şekilde yayılmıştır. Travestizmle ilgili kendi görüşlerini Endonezya şamanları bağlamında kurgulayan Yelena Revunenkova’ya göre dönüştürülmüş cinsiyetten olan şamanlar, Iban ve Ngaju Dayakların (kuzey ve güney Kalimantan) yanı sıra Toraj, Bugis ve Makassarlıların (Orta ve güney Sulawesi) ritüel yaşamında çok önemli bir rol oynamaktadır. Yazara göre travestilik sadece şamanlar arasında değil, şairler ve hikâyeciler arasında da yaygındır. Endonezya’nın bazı halkları arasında, özellikle Bugis ve Makassarlıların arasında, dönüştürülmüş cinsiyetten kişiler hâlâ aktivitelerini devam ettiriyorlar (Ревуенкова, 1980).

Revunenkova’ya göre Endonezya halkları arasındaki travestilik ve cinsiyet dönüşümü sorununa ilişkin bilgiler herhangi bir teori çerçevesinde yorumlanamaz. Bir dereceye kadar, Ngadju Dayakları arasındaki travestilik, eski anaerik geleneklerin sonraki ataerik gelenekler üzerindeki etkisiyle açıklanabilir. Davranışında Bali rahibesini kopyalayan Basir rahibi, büyük olasılıkla daha sonra ortaya çıktı ve eski kadın rahiplik biçimiyle birlikte var oldu.

Ancak aynı zamanda, Ngadju Dayakları, bir kişinin ve tüm ekibin yaratıcı, yapıcı gücünün, yalnızca erkek ve kadın olmak üzere iki ilkenin birliğinde tezahür ettiği fikrini açıkça ifade eder. Ngadju Dayaklar arasında dünyanın dinî ve mitolojik resminde, Yukarı Dünya erkek bir ilke ve kuş boynuzu şeklinde bir Tanrı ile temsil edilir. Alt dünya, kadınsı ilke ve bir yılan biçimindeki Tanrıça ile ilişkilidir. İki dünyanın birliği, bir boynuzgaganın başı, bir yılanın, bir ejderhanın gövdesi ve kuyruğu ile tasvir edilen tek bir biseksüel yaratıkla temsil edilir. Ngaju Dayaklar önemli bir girişimin başarıyla tamamlanmasını bekliyorlarsa, bunu “kuşlu bir yılan” diyerek ifade ederler. Yani bu çabada iki ana yaratıcı ilke olmalıdır - eril ve dişil. Yeryüzündeki tek bir Tanrı'nın ikircikli özü ve ikili doğası, şamanlar ve kadın şamanlar tarafından ifade edilir ve bu iki yaratıcı ilkenin birleştiği hermafrodit kült icraatçıları en yüksek saygıyı yaşar (Ревуненкова, 1980: 166-186, 211-216).

4. Orta Asya Şamanlığı Bağlamında Travestilik-Transseksüellik

Sibirya Türk Şamanlığından farklı olarak Türkmen, Kazak, Özbek, Karakalpak ve Tacik bakışı ve perihanlarının kadınsı takımları nispeten daha iyi araştırılmıştır. Orta Asya Türk şamanlarının kadın giysileri giymeleri veya kadına dönüşmeleri hakkında A. N. Samoıloviç (Самойлович, 1909: 27), Yu. V. Knorozov (Кнорозов, 1949: 84-97), K. L. Zadihina (Задыхина, 1952: 413) ve diğerleri bilgi sunmuşlardır. Ancak adları çekilen bilim adamları travestizm veya transseksüellik olgusunu ayrıca araştırma konusu olarak ele almamış, travestizm hakkında yüzeysel bilgiler sunmakla yetinmişlerdir. Hatta Knorozov'a göre travestik şamanlar (perihanlar) kamlık zamanı kadın elbiseleri, özellikle kırmızı renkli giysiler giyerek törene başlarlar. Ancak travestik şamanlar, Hiva Hanlığı'nda ciddi şekilde takip edilerek bastırıldı. Bu tip şamanları bellerine kadar toprağa gömerek taşıyıp öldürdüler. Onların cesetlerini mezarlığın dışına, yüzü aşağı bakacak şekilde defnettiler. Bu tür baskılar diğer anaerkil kalıntılarla eş zamanlı olarak gerçekleştirilmekteydi (Кнорозов, 1949: 96). Aynı ile Türkmen-Çovdur kabilesi kaynak kişilerinin verdiği bilgiye göre şaman seansları zamanı perihanlar kadın elbiseleri giyerek kamlığa başlardı (Басилов, Ниязклычев, 1975). İslam şeriati, transvestizmi, doğal yapının bozulması, yaratılanın Yaratıcı'nın nizamına karşı çıkması olarak yorumlandığından cesedi de yüzü aşağı şekilde defnedilir, öldüremediklerini de takip ederlerdi.

Türk Şamanlığında travestizm veya transvestizm konusuna daha geniş şekilde ilk değinen Vladimir Basilov olmuştur. O, Şamanizm üzerine yaptığı çalışmalarında travestizm/transvestizm veya transseksüellik olarak bilinen cinsiyet değişimi problemini üç ayrı yerde ve zamanda (bir yerde de İngilizce yayımladığı makalesinde) ele almıştır. Basilov, 1975'te yayınlanan “*Taşmat-bola*” adlı makalesinde erkek bir şamanın simasında kadınlaşmak veya kadınsı

tavırlar sergilemek gibi bilinen bu konuya değinmiştir (Басилов, 1975: 112-124). Onun bu konuyla ilgili ilk yazısında kadın kıyafetleri giyen ve davranışlarında kadın alışkanlıklarını taklit eden Özbek asıllı Taşmat-bola adlı bir şamanın hayat hikâyesi anlatılır. O kadar da fakir olmayan bir ailenin bireyi olan Taşmat-bola, davuluna topladığı kadın ruhlarının yardımıyla hastaları iyileştirir. Burada Taşmat-bolanın bazen davul yerine söğüt dallarından bir salkım alarak kamlık yapması, Herodot'un söğüt çubuklarıyla kehanet yapan, Enariler "kadınsı erkekler" olarak bilinen bir kâhin sınıfına sahip İskitleri hatırlatır. Basilov, bu makaleyi daha sonra bazı kısaltmalarla ve bazı görüşlerini de kısmen değiştirerek Şamanlıkla bağlı kitabına dâhil etmekle (Басилов, 1992-1: 93-97) konuya ikinci kez başvurmuştur.

V. N. Basilov, İngilizce yayımlanmış başka bir makalesinde, travestizmi Şamanlığın evrim süreci içinde değerlendirir ve önceki yazılarında olduğu gibi bu olgunun kökenini anaerkil toplum yapısına bağlar. Onun fikrince travestizm, kadın Şamanlığın bir mirası olarak zamanla kıyafet değiştirme formuna dönüşmüştür. Bu yazısında o sadece Orta Asya Şamanlığındaki travestizm olayını ele almakla kalmamış, transvestizmin, Kuzeydoğu Asya ve Alaska yerlileri arasında da varlığını sürdürdüğünü bildirmiştir (Basilov, 1978: 281-291).

O bununla kifayetlenmeyerek daha sonra bu mevzuyu yeniden ele almış ve önceleri yazdığı ve yayımladığı yazılarından da yararlanarak 1992 yılında Yakutya'da yapılan bir sempozyumda "*Şamanizmde Travestilik (Cinsiyetin Dönüşümü)*" adlı özel bir bildiri ile tekrar travestizm konusuna değinmiştir (Басилов, 1992-2). Bu defasında bilim adamı, yalnızca Şamanlıktaki travestilik olgusuyla değil, aynı zamanda genel olarak normdan sapmanın ortaya çıkış nedenleriyle de ilgilendi ve transvestizm konusuyla alakalı olarak bazı görüşlerine yer verdi. Genel olarak bu konuyla ilgili yazdığı bu dört yazısında, Yelena Revunenkova'nın da belirttiği gibi, Basilov travestizm/ transvestizm sorununa üç farklı bakış açısı sunmuş oldu. Bunlardan ilki onun travestiliğin kökenini, bu fenomenin ataerkil bir aile geleneklerinden daha önce gelen anaerkil geleneklere geri dönüşü veya uyarlanması ile ilişkili olduğuna dair dünyada yaygın olan teoriyi izleyerek açıklamasıdır. Bu teori, toplumsal gelişimin erken bir aşamasında kadınların baskın rolünün ve dinî faaliyetin oluşumundaki özel tutumunun tanınmasından kaynaklanmaktadır (Ревуненко, 2012: 36).

V. N. Basilov kadın kıyafeti giyen Özbek asıllı bir şamanı – Taşmat-bolanın görüntüsünü betimleyerek yazdığı birinci makalesini aşağıdaki cümlelerle bitiriyor: "*Orta Asya şamanlarının kadın kıyafetleri giymeleri, eski zamanlarda şaman kültürünün yalnızca kadınların elinde olduğunu ve ancak zamanla bu görevin erkeklere izin verildiğini mi gösteriyor? Şaman kültürünün ısrarcı muhafazakarlığı göz önüne alındığında, yeni şamanların bir kült icraatçısı*

olarak tanıdık görünümelerini korumaları gerekmiyor muydu?” (Басилов, 1975: 124). Bu sorularla travestizm konusunun yeterince öğrenilmediği ve bunun şaman kültüründeki işlevinin ne olduğu belirlenmemektedir. Daha sonra V. N. Basilov, cinsiyetin şamanik dönüşümü de dâhil olmakla ritüel travestizm hakkındaki görüşlerini değiştirdi ve bu fenomenlerin düalist dünyayı karakterize eden gerçeklerle geniş bir karşılıklı bağlantı içinde değerlendirilmesi gerektiği inancını dile getirdi. Bu onun ikinci bakış açısıydı. Ritüel androjenliğin temelini eril ve dişil ilkelerin bir kombinasyonu fikri olduğuna inanarak, üçüncü görüşünü daha genel ve temkinli bir biçimde dile getirdi (Басилов, 1992-2). Bununla da V. N. Basilov’un, esasen işlevselci olarak adlandırılacak travestilik teorisine katıldığını görmek mümkündür.

Travestizm konusu aslında şaman uygulamaları, inançları ile tüm toplumun yapısı arasında katı bir bağlantı sonucunda ortaya çıkmıştır. Daha açık bir biçimde şamanın travestik durumu toplumun bu olguya bakış açısından kaynaklanır. V. Basilov “Orta Asya ve Kazakistan’da Şamanizm” adlı kitabında, L.Ya. Şternberg’in, Şamanizm’de travestiliği ve cinsiyet değişikliğini açıklayan, sözde ilkel halklar arasında yaygın olan cinsel seçilmişlik fikrine atıfta bulunan teorisini reddederek, kendi görüşlerini sunar. Basilov’un teorisi Orta Asya ve kısmen de Sibiry Türk Şamanlığının cinsel güdüleri değil, şaman ruhlarının öne çıkarılması ile farklılık arzeder. Nitekim bu bilim adamına göre kadın kıyafetleri giymek şamanı, kadın yardımcı ruhlarına benzetiyor ve şamanla ruhların hayali iletişimini kolaylaştırıyor (Басилов, 1992-1: 96). Erkeklerin kadın ruhlarının dünyasına giremediği durumlarda kadına dönüşen şamanlar (kadın elbisesi giymekle) rahatlıkla onlarla ilişki kurabilirler. Ancak L. Ya. Şternberg’in cinsi seçilmişlik ve cinsi alaka konusu da Basilov’un iddia ettiği gibi tamamiyle yabana atılmamalıdır. Bunu özellikle belirtmekte fayda vardır. Çünkü Türk şaman memoratlarında, şaman adayı onu eğiten yardımcı kadın ruhlarıyla birçok hâlde ilişkiye girmek zorunda bırakılır. Daha sonra şaman ilişkiye girdiği karşı cinsin tavırlarını, takınmalarını benimsemiş olur.

V. Basilov Rus etnograflarının yolunu izleyerek travestilik olgusuna daha somut bir yaklaşım sergiler. Nitekim o yukarıda adları zikredilen Rus etnografyasının klasikleri olan Bogaraz’ı, Şternberg’i, Maksimov’u ve diğerlerini takip eden şamanik travestiliğin varlığına dikkat çekmekle kalmamış, kökenini de açıklamaya çalışmıştır. Zaten XIX. yüzyılın başında bilim adamları, travestiliğin kökenlerini belirlemeye çalışan bir dizi yazılar yazdılar. İki yüz yıl boyunca, çeşitli bakış açıları geliştirildi, ancak şimdiye kadar bu fenomenin şaman kültüründeki tüm tezahürlerini ve nedenlerini açıklayabilecek bir teorinin yaratılması pek olası görülüyor.

Basilov’un, Taşmat-bolanın hem köylülerinden şamanın: - *Neden kadın elbisesi giyiyor? sorusuna içlerinden biri şöyle cevap veriyor: “Ruhları (onun*

perileri) böyle talep ediyor. O hâlâ gençken bu ruhlar ona musallat oldular. Taşmat hastalandı, onu bir kadın şamana götürdüler ve kadın onu kamlık yapması için kutsadı. Taşmat'ın ruhları erkek giyiminden hoşlanmazlar. Eğer o bir erkek gömleği giyip kendi kemerini takarsa, geceleyin ruhlar onu boğarlar.” (Басилов, 1975: 118). Bu cevap Basilov'u ruhların şamanı kendi cinslerine benzetmesi teorisini geliştirilmesine neden oldu. Oysa şaman efsane ve memoratları bu olgunun tek olmadığını, cinsi ilişkinin, yeniden doğuşunda da önemli rol oynadığını kanıtıyor.

Travestilikle ilgili yazılarında Basilov, her şeyden önce, Orta Asya Türk halklarının kültürel düzeninin, inançlarının, geleneklerinin ve ritüellerinin gerçeklerini dikkate alarak, cinsiyetin dönüşümünün incelenmesi gereken yönünü belirlemeye çalışmıştır. O, ilk olarak travestiliğin ortaya çıkışını ve transseksüelliği daha çok açıklayıcı bir teori geliştirerek bu fenomenlerin incelenmesinde tam olarak etnografik bir yaklaşım uygular. Onun yazılarında, daha önceki Rus, Sovyet etnograflarının travestiliği ve cinsiyetin dönüşümünü açıklayıcı görüşlerinde sadece etnolojik ve kültürel teoriler ve yaklaşımları öne çıkarmak ne yazık ki tatmin edici değildir. Şamanların cinsiyet değiştirmelerini, onların sıradan insanlardan farklı olduklarını kanıtlayan üçüncü cinsiyet konusuna bağlamak daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Şamanlığın transvestizm kategorisini ritüel travestizm fenomeniyle izah edenler de vardır. Bu teorinin taraftarları transvestizmin çıkış noktasını bulmakla meselenin özünden – ritüel cinsiyet dönüşümü uzaklaşmış, olayı nerede ve ne zaman başlaması konusuna indirgemekle ayrı ayrı halklarda onun özgünlüğünü kuşku altına almışlardır. Bazıları bu olgunun Paleolitik dönemden kaldığını yazarak Güneydoğu Asya'yı, bazıları Kızılderili eşcinselliğini, bazıları Kuzey Amerika'yı, bazıları Kuzey Avrasya yerlilerini işaret etmişlerdir (Harvey, Wallis, 2007: 125; Williams, 1986; Gardner, 1991: 367-384; Graham, 1987). Travestizmden farklı olarak Türk Şamanlığında transseksüellik daha geniş yayılmıştır. Ancak hem transseksüellik hem de travestilik cinsel kimlik bozukluğu içerisinde ele alınsa da daha çok cinsel arzularını tatmin duygusuyla normalden sapmadır ve insanlara doğuştan özgü değildir. Tüm bu nedenlerden dolayı XX. yüzyılın başlarından itibaren Orta Asya'da olduğu gibi (İslam dinin baskısı) Sibiryaya Türk Şamanlığında da (Hristiyanlığın takibi) travestizm, transseksüellik olumlu karşılanmamıştır. Bu konuyu öğrenebileceğimiz başlıca kaynak, etnografik gözlemlerden daha ziyade şaman efsanelelidir.

Sovyet rejimi döneminde travestilik sorunu ve Şamanlıkta cinsiyetin dönüşümü, bir bütün olarak kültürün cinsel ve erotik bileşeniyle yakından ilişkili şekilde algılandığı için Sovyetlerin çöküşüne kadar hem ideolojik hem de etik nedenlerle araştırmaya neredeyse kapalı bir alan olarak kaldı. Hatta şamanları

yok etme siyasetinde onların travestik durumu sapıklık nedeni olarak öne sürüldü. Sovyet sonrası çalışmalarda bu yönde bir atılım gerçekleştiren V. İ. Haritonova oldu (Харитоновна, 1995: 206-240; Харитоновна, 2005: 25-43). Şamanlar gibi özel bir zihinsel yapıya sahip bireylerde meydana gelen süreçlerin derin zihinsel özüne dikkat edilmesi gerektiğini vurgulayan bilim adamı; bireylerin kendilerinin ve bu süreçlerin psikiyatristler, pato- ve parapsikologlar tarafından yakından incelenmesinin gerektirdiğini gösterdi. Bu ise transvestizm fenomeninin bilinç dışı ve değişmiş bilinç durumlarının sorunlarıyla birbaşa (aralıksız) ilgili olduğunu gündeme getirdi.

Aynı zamanda cinsiyet değiştirme etnokültürel geleneklerin yeniden yorumlanmasına olanak sağlamış oldu. Onu da özenle kaydetmek gerekir ki travestilik fenomeninin araştırılmasının belirli arka planına aynı zamanda eşcinsel kültür katmanının incelenmesi de dâhildir. Bu nedenle, kültürün diğer alanlarında olduğu gibi Şamanizm’de de travestilik sorununun incelenmesi beraberinde eşcinsel katmanın değerlendirilmesine ve insanlık tarihinin gelişimindeki zaman veya mekânla sınırlı olmayan birçok olayın ve fenomenlerin rolünü de dikkate almayı gerektirir (Ревуенкова, 2012: 39). Ritüel ve metafizik içerikli travestilik ve transseksüellik Şamanlık kültürünün bileşenleri arasında kayda değer en önemli olgudur.

5. Sonuç

Rus etnografisinde travestizm ve transseksüelizm konusunu şaman kültürüne dayanarak araştıranlardan V. G. Bogoraz, L. Ya. Şternberg, A. N. Maksimov ve diğerlerinin görüşlerinin oldukça değerli olması onların Sibiryalı halklarının şamanlarıyla birebir temasta olmalarına göredir. Nitekim travestizm ve transseksüellik konusunu saha araştırmalarına dayanarak inceleyen V. G. Bogoraz ve L. Ya. Şternberg’in teorileri travestizm ve transseksüelliği seçilmişlik düşüncesiyle alakalı bir biçimde öğrenir. Bogoraz transvestizmi seçilmişlik ideolojisi ve ruhlarla şamanların cinsi ilişkisi üzerinde şekillendirdiği hâlde, Şternberg ise, Sibiryalı, gayri-Türk Şamanlığı ve yerel halkların eski dinî inançları hakkında yazdığı yazılarında ve kitaplarında şamanların onu seçen ruhun kılığına girdiği teorisini ortaya atmıştır. V. Basilov Orta Asya Türk şamanlarının kadın özentisi konusunu, anaerik bir teori ve ruhların isteği bağlamında değerlendirmiş, meseleye mukayeseli etnografik metotla yaklaşmıştır.

Tüm bu görüşlerin olumlu taraflarına bakmaksızın Türk şaman toplumunda üç tip cinsiyet taşıyıcıları ile karşılaştığımızı belirtmek gerekir: Erkek, kadın ve androjen varlıklar. Toplumsal psikolojiye göre erkek ahengin, idealin, uyumun, daha doğrusu kozmosun simgesidir. Kadın düzensizliğin, uyumsuzluğun,

bozukluğun, daha geniş anlamda kaosu temsilleyen varyantıdır. Türk Şamanlığında androjenlik veya ortak cinsiyet olgusu üçüncü bir cinsiyet bağlamında iki zıt kutbu kendinde barındırdığı, kutuplar arası harmoniyi sağladığı için daha makul bir izah yoludur. Üçüncü bir cinsiyete ait olmak şamanı, başka bir boyutun temsilcisi yapmakla eş değerdir. Ancak androjenliği ilkelikle, mükemmellikle, başlangıçla ilişkilendirmekten ve şamanın doğuştan biseksüel olduğu konusunu abartmaktan ziyade, onu konumu itibarıyla üçüncü bir cinsiyete ait olduğundan ruhlar dünyasıyla alakayı en iyi şekilde kurabileceği inancına bağlamak daha doğru olacaktır. Çünkü şaman bunların ötesinde metafizik âlemin varlığı olarak üçüncü bir cinsiyetin temsilcisidir.

Tüm bunlar şamanın gerçekte travestik veya son dönemde denildiği gibi transgender olmayıp aslında üçüncü bir varlık olduğunu kanıtıyor. İnsan dünyasıyla diğer dünyalar arasında arabulucu, birleştirici olan şamanın kendisi de üçüncü bir cinsiyet anlayışı kapsamında değer kazanır. Bu olgu sadece Türk şamanları için özgü bir kategori değil, aynı zamanda Uzak Sibiryalı halklarından Çukçî, Koryak, Yukagir, Evenk, Tunguz ve Kuzey Amerika yerli halklarında, hatta Endonezya, Malezya şamanları için de karakteristiktir. Üçüncü bir cinsiyet veya cinsiyet, şaman kültüründe tabuların yıkıldığı önemli bir inanç öbeğidir.

Şaman, gerçek anlamda varlıklar arası bir varlıktır, ne eril ne de dişil karakterlidir, ne androjen varlıktır, ne de transseksüeldir. O, üçüncü bir cinsiyet kategorisinde yer almaktadır. Çünkü karşı cinsin kıyafetlerini giymekle ritüel işlevleri yerine getiren şamanın ve karşı cinsin davranış ve alışkanlıklarını gizli veya açık bir biçimde kopyalayan kişilerin tüm tanımlarında, doğal cinsel tabiatlarını ve cinsel davranış türlerini bu veya diğer biçimde gösterdiklerini gözlemlemek mümkündür. Bu da konunun, şamanın cinsiyet değiştirmesinden ziyade, herhangi bir cinsiyete özentisi şeklinde düşünülmelidir. Özetle, travestizm ve transseksüellik olayından kastedilenin, şamanın gerçek anlamda ne erkeğe ne de kadına dönüşmesidir.

KAYNAKÇA

Basilov, Vladimir Nikolayavich (1987); "Vestiges of Transvestism in Central Asian Shamanism", *Shamanism in Siberia*. Translated from Russian and Hungarian by S. Simon. Edited by V. Dioszegi and M. Hoppal. Budapest: Akademiai Kiado, s.281-291.

Bayat, Fuzuli (2006); *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Bayat, Fuzuli (2010). "Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadın Şamanlar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/13, s. 44-51.

Benjamin, Harry M. D. (1966); *The Transsexual Phenomenon*. New York: The Julien Press.

CARPENTER, Edward (1908); *The Intermediate Sex: A Study of Some Transitional Types of Men and Women*. London: Swan Sonnenschein & Co., Ltd.

Frazer, James George (1907); *Adonis, Attis, Osiris: Studies in the History of Oriental Religion*. London: Macmillan and Co.

Gardner, Peter M. (1991); "Pragmatic Meanings of Possession in Paliyan Shamanism", *Anthropos*, 86, s.367-384.

Graham, Penelope (1987); *Iban Shamanism: An Analysis of the Ethnographic Literature*. Canberra: The Australian University Department of Anthropology.

Harvey, Graham and Robert J. Wallis, (2007). *Historical Dictionary of Shamanism*. Toronto: The Scarecrow Press.

Hirschfeld, Magnus (1991); *Transvestites: The Erotic Drive to Cross Dress*. Translation M. A. Lombardi-Nash. NY: Prometheus Books.

Özay, Hilal (2019); "İslâm Hukukunda Transseksüel veya Travesti Olmanın Hükmü", *Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt 1, Sayı 51, s.207-234

Purday, Kevin Michael (2013); "Shamanic Gender Liminality with Special Reference to the NatKadaw of Myanmar and the Bissu of Sulawesi", *Being a Dissertation in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of M.A. in Social Anthropology at the University of Wales*, Trinity St. David.

Stutley, Margaret (2003); *Shamanism. An Introduction*. London: Routledge Press.

Williams, Walter L. (1986); *The Spirit and the Flesh: Sexual Diversity in American Indian Culture*. Boston: Beacon Press.

Yolcu, Mehmet Ali (2012); "Koryak ve Çukçi Şamanlığında Transvestizm", *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Yıl IV, Sayı 2-1, Temmuz, s.174-189.

Yörükan, Yusuf Ziya (2005); *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri. Şamanizm*. Ankara: Yol.
Znamenski, Andrei A. (2007); *The Beauty of the Primitive: Shamanism and the Western Imagination*. London: Oxford University Press.

RUSÇA KAYNAKÇA

Задыкина, К.Л. (1952); "Узбеки Дельты Аму-Дарьи", *Труды Хорезмской Экспедиции*. Т. I. Москва, s.43-57.

Басилов, Владимир Николаевич (1975); "Ташмат-бола", *Советская Этнография*. № 5, s.112-124.

Басилов, Владимир Николаевич (1992-1); *Шаманство у Народов Средней Азии и Казахстана*. Москва: Наука.

Басилов, Владимир Николаевич (1992-2); "Травестизм (Превращение Пола) в Шаманстве", *Шаманизм Как Религия: Генезис, Реконструкция, Традиции: Тезисы Докладов Международной Научной Конференции 15-22 Августа 1992 г.* Якутск: Издательство ЯГУ.

Басилов, Владимир Николаевич, Ниязклычев, К. (1975); "Пережитки Шаманства у Туркмен-човдуров", *Домусульманские Верования и Обряды у Народов Средней Азии*. Москва: Наука, s.123-137.

Богораз, Владимир Германович (1939); *Чукчи. Часть II. Религия*. Авторизованный Перевод с Английского. Под Редакцией Ю.П.Францова: Ленинград: Издательство, Главсевморпути, 1939.

Вербицкий, Василий Иванович (1893); *Алтайские Иностранцы: Сборник Этнографических Статей и Исследований Алтайского Миссионера, Протоиерея В.И.Вербицкого*. Москва: Т-Во Скоропечатни А.А.Левенсон.

Кнорозов, Юрий Валентинович (1949); "Мазар Шамун-Наби (Некоторые Пережитки Домусульманских Верований у Народов Хорезмского Оазиса)", *Советская Этнография*. № 2, s.84-97.

Ксенофонов, Гавриил Васильевич (1992); *Шаманизм. Избранные Труды*. Якутск: Творческо-Производственная фирма Север-Юг.

Максимов, Александр Николаевич (1912); "Превращение Пола", *Русский Антропологический Журнал*. № 1, s.1-19.

Михайлов, Тарас Максимович (1987); *Бурятский Шаманизм: История, Структура и Социальные Функции*. Новосибирск: Наука.

Попов, Андрей Александрович (1947); "Получение "Шаманского Дара" у Вилюйских Якутов", *Труды Института Этнографии*, s.282-293.

Потапов, Леонид Павлович (1991). *Алтайский Шаманизм*. Ленинград: Наука.

Ревуненкова, Елена Владимировна (1980). *Народы Малайзии и Западной Индонезии (Некоторые Аспекты Духовной Культуры)*. Москва: Наука.

Ревуненкова, Елена Владимировна (2012); “Владимир Николаевич Басилов и Современные Исследования Шаманства”, “*Избранники Духов*” – “*Избравшие Духов*”: Традиционное Шаманство и Неошаманизм. Памяти В.Н. Басилова (1937–1998); *Сборник Статей. Изд. 2-е, Перераб. И Доп. Этнологические Исследования по Шаманству и Иным Традиционным Верованиям и Практикам*. Т. 17, Москва: Институт Этнологии и Антропологии Российской Академия Наук, s.31-42.

Самойлович, Александр Николаевич (1909); “Краткий Отчет о Поездке в Ташкент и Бухару и в Хивинское Ханство Командированного Спб. Университетом и Русским Комитетом Приват-Доцента А.Н.Самойловича в 1908 Году”, *Известия Русского Комитета Для Изучения Средней и Восточной Азии в Историческом, Археологическом, Лингвистическом и Этнографическом Отношениях*, № 9, Спб., Апрель.

Харитоновна, Валентина Ивановна (1995); “Сексуально-Эротический Элемент в Магико-Мистической Практике (К Проблеме НСС)”, *Шаманизм и Ранние Религиозные Представления. К 90-Летию Доктора Исторических Наук, Профессора Л.П. Потапова*. Москва: Наука, s.206–240.

Харитоновна, Валентина Ивановна (2005); “Зов Предков или Призыв Духов? (Психофизиологический и Гендерный Аспекты Шаманизма)”, *Женщина и Возрождение Шаманизма: Постсоветское Пространство на Рубеже Тысячелетий*. Москва: ИЭА РАН, s.25–43.

Штернберг, Лев Яковлевич (1936). *Первобытная Религия в Свете Этнографии. Исследования, Статьи, Лекции*. Ленинград: Издательство Института Народов Севера ЦИК СССР.

ELEKTRONİK KAYNAKÇA

Alparslan, Salt; Çobanlı, Cem. Dharma Ansiklopedisi. https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=1541813726001728&id=906972026152571 (Erişim tarihi 01.04.2021)

Sabina, Maria. The Androgenous Shaman. The Practice of Transcending Polarity: The Case of Shamanism and Shamanic Cultures, s.4-7 (ss.4-25), <https://www.elamerom.com/the-androgenous-shaman> (Erişim tarihi 21.10.2020)

http://lgbt.wikia.com/wiki/List_of_LGBT_figures_in_mythology (Erişim tarihi 16.05.2021) https://en.wikipedia.org/wiki/LGBT_themes_in_Chinese_mythology (Erişim tarihi 16.05.2021)

http://www.egyptology.com/niankhkhnun_khnunhotep/dallas.html (Erişim tarihi 16.05.2021) <https://everydayheterosexism.blogspot.com/2013/01/celtic-gods-and-their-lovers.html> (Erişim tarihi 16.05.2021)

https://en.wikipedia.org/wiki/LGBT_themes_in_Hindu_mythology (Erişim tarihi 16.05.2021)

<https://en.wikipedia.org/wiki/Puck> (Erişim tarihi 16.05.2021)

<https://historicromance.wordpress.com/2011/01/28/warrior-lovers-in-ancient-ireland> (Erişim tarihi 16.05.2021) https://en.wikipedia.org/wiki/LGBT_themes_in_mythology (Erişim tarihi 16.05.2021)

<https://www.lgbtqnation.com/2016/02/trans-history-101-transgender-expression-in-ancient-times> (Erişim tarihi 16.05.2021)